

ONGİN YAZITINI TAHLİLE BİR DENEME

Mihály DOBROVITS

Çok sevdiğim dostum, Zoltán Horváth'ın aziz hatırasına

Bu bildirimiz ilk olarak PIAC'ın 1997 yılındaki 36. Szeged oturumunda, Rusça, “*Novaya datirovka Onginskogo pamyatnika* *Новая датировка Онгинского памятника* (Ongin yazıtının yeniden tarihlendirilmesi)” başlığı altında bilim dünyasının dikkatine sunuldu. Macarcası da o yılın Eylülünde Körösi Csoma Cemiyeti'nde okundu. Bu varyantlar nedense basılamadı. Şimdi bildirimizi Türkiye'de toplanan sayın meslektaşlarımıza Türkçe sunup, bu konuda son sözümlü söylemeyi ve beni bu kolokyuma daveti için Sayın Osman Fikri Sertkaya'ya teşekkürlerimi ifadeyi uygun görüyorum.

Ongin yazıtı hakkında Clauson'un yayımına¹ dayanarak elde ettiğimiz genel bilgiler şöyledir: Yazılı taş Göktürk İmparatorluğu'nun başında bulunan kutsal *A-shih-na* hanedanının bir üyesi adına dikilmiştir. Onun adını *Bilge İşbara Tamgan Tarkan* şeklinde saptayabiliriz. Bu zâtın babasının adı metinde *Él-étmiş Yabgu* olarak geçmektedir. Kardeşinin adı veya daha doğrusu unvanı ise önce *İşbara Tamgan Çor*, sonradan da *İşbara Tamgan Yabgu* olarak ifade edilir. Unvanlardan *Bilge İşbara Tamgan Tarkan*'ın ve ailesinin *A-shih-na* hanedanına mensup olduğu kesinlikle bellidir. Metin 12 satırdır, buna yedi satır daha eklenmiştir.

1. Başlangıç (1.-3. satırlar):

¹*eçüimiz apamız yamı kağan tört bulunıguş etmiş yığmış [y]aymış basmış. ol kan yok boltukda kisre [el] yitmiş içginmiş k¹...r²*

²*kağanladuk kağanın içgını idmiş. türk bodun öngre kün togsıkınğa kisre kün batsıkınğa tegi beriye tabğaça yırya yış[ka tegi]*

³*alp eren balbal kısdı. türk bodun atı yok bolu barmış erti. türk bodun [yit]mezün téyin yoluk ermezün téyin üze teñgri [tér ermiş]*

1 Sir Gerard Clauson, “The Ongin Inscription”, *JRAS*, 1957, s.178-192; Clauson neşri ile Talât Tekin neşrini (*The Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, 255-256) karşılaştırmalı kullandık. Makalemizde uzun veya kısa ünlüleri ayırt etmedik. Çince ifadeler için Wade-Giles sistemini tercih ettik.

2. Bilge İşbara Tamgan Tarkan'ın babası Él-étmiş yabgu'nun hayatı (5.-8. satırlar):

⁵*ba[sa] tabğaç[d]a yırıya t¹g²1 oğuz ara yéti eren yağı bolmuş. қаңғım*
tenğriken éyin anta yorımış işig küçin [bérmış érti]

⁶*tenğrikenke işig bértig téyin yarlıkamış. şad atıg anta bérmış boltukda tokuz*
oğuz t¹g² yağı érmış [be]dük ermiş. [tenğriken] y[orımış]

⁷*yabız bat biz. azıg üküşüg körtüg. er[sig]ti süle[li]m tér ermiş me[n]*
[be]glerime² tér ermiş biz az biz téyin yo...³

⁸*қаңғım şad ança ötünmiş. tenğriken al[qınmazun téyin] ... [bodu]n anda [kut]*
ermezke t¹s² [ol¹]⁴

3. İşbara Tamgan Tarkan'ın yaşam öyküsü (4., 9.-11. satırlar)

⁴*қапған eltäriş қаған elinğä kılındım. el etmiş yabgu oğlu işbara tamgan çor*
yabgu inisi, bilgä işbara tamgan tarқан aymağlık ...

⁹*q[o]m.[ul]⁵ balık[k]a tägdim қонuldım⁶ aldım süsi kéliti [kara]sı[n yığdı]m*
[bä]gi [kaç]dı [...]ğ är[ti tabğaç bodun] ... [yığdı]m basdı]m yanğydım⁷ bozқunça

¹⁰*kälir ärtimiz. äkin ara t¹g² yağı bolmuş tägmäçi män téyin saқıntım. tängri*
bilgä қағанқа [ta]kı işig küçüg bérsäğim bar ärmış äriñç. tägd[ükin] ... sançdı]m.⁸
äbkä⁹ tägdükim uruş kılıp]

¹¹*tägiр inimä oğluma ança ötlädim. қаңғ yorıp éltäris қағанқа adrılmadүк*
yanğılmadүк tängri bilgä қағанқа adrılmалım azmalım téyin ança ötlädim.

4. Müteveffânın oğlu babasının vefâtını ve taşın dilikişini anlatır (11.-12. ve ek satırlar)

¹¹*kérü barıgma bardıg [bilge қа]ğan[inğ] bodun[ı] ... t²r²i¹⁰ bardı ögen atқа*
işig küçig bért[i]

¹²*üze tenğri қоңы yılқа yétiñç ay küçlüg [alp] қа[ған]mda adrılıu bardıñgız*
bilge атаçım yoğınğ қорıғınғnu қо[rıdı]m¹¹ ...]leyü tenğri ... kirür er[...]

1 Tekin'e göre *Atig oguz* (iki kavim adı).

2 Tekin: *matı beglerim e.*

3 Tekin: *biz az biz téyin qorq[malı]m.*

4 Tekin: *tenğriken al[qınmazun bodu]n anta [kut] ermezke tas[ulmazun].*

5 Tekin: *qomul* Hami (Doğu Türkistan'da bir kentin adı).

6 Tekin *qunladım.*

7 Tekin: *toqıdım yığdı]m basdı]m yaydı.*

8 Tekin: *tägdükün üçün sançtım.*

9 Bu cümleyi açıklamak kolay değildir. Clauson'a göre "I transfixed [those who tried to stop me], on my way home, fighting." Tekin'e göre sadece bir binanın talan edilmesi söz konusudur. Çin kaynaklarında *eb* kelimesinin 'ordu, bir kağanın yaşadığı mekan' anlamı da vardır. *I* (yani *eb*) kaganlar T'ung-tien'de anılır (LMT II, 499).

10 Tekin: *eliri.*

11 Tekin: *yoğug qoragıgnı qu[rad]ım.*

Clauson'a göre eklenen satırlar:	Clauson bu satırları şöyle manalandırır:	Talât Tekin'e göre bu satırlar böyle okunur:
.... <i>ka bitig t¹... g</i>	[<i>ataçım</i>]ka bitig taşığ	[<i>ataçım</i>]ka bitig t[<i>aşı</i>]ğ
..... <i>dım beŋgigü</i>	[<i>tokit</i>]dım beŋgigü	[<i>tokit</i>]dım beŋgigü
..... <i>m t¹ .. m</i>	[<i>taşığ urd</i>]ım	[<i>taşığ ? urtu ?</i>]m ataçım
.... [<i>gü</i>] t ¹ .. m		[<i>bil</i>]ge at[<i>açı</i>]m [<i>lü</i>]
.... [<i>k²ü</i>] bit....		[<i>yılka</i>] bit[<i>idim ?</i>]
..... <i>g²er, edgü, ç ...</i>		[<i>külü</i>]g er edgü k[<i>an ?</i>]
..... <i>t¹l¹m (veya: n¹d¹)</i>		[.....]

Bilge İşbara Tamgan Tarkan ve ailesi kimdir?

Sir Gerard Clauson makalesinde Ongin metninde iki kuşakla karşılaştığımızı ispata çalıştı. Bana göre Ongin metninde bir ailenin üç kuşağı ile ona mensup dört kişiyle karşılaşırız. Birinci kuşağı É1 étmiş Yabgu temsil eder. Batı anlayışıyla ikinci kuşağa mensup olanlar müteveffâ ile kardeşidir. Üçüncü kuşağa gelince, müteveffanın oğlu buraya mensuptur. Onun adı bilinmez. Şayet Clauson'un görüşü doğru olsaydı, yazıtımızın 12. satırında É1 étmiş Yabgu'nun vefat tarihini okumamız gerekirdi.

É1-étmiş Yabgu'nun kimliğini kolaylıkla öğrenebiliriz. Unvanına göre Göktürk İmparatorluğu'nu ihya edenlerdendir. Yazıtın 6. ve 8. satırlarına göre yabgu olmadan önce *şad* idi. Çin kaynaklarından olan Hsin T'ang-shu 215a bölümünden şu bilgileri öğreniyoruz: "A-shih-na ailesinden olan Kutlug Élteriş kağan olunca kardeşlerinden büyük olan Mo-ch'o'ya 'Şad', küçük olan To-si-fu'ya 'Yabgu' unvanını verdi. 699'dan sonra ise durum şöyle değişmiş: To-si-fu 'Sol şad' olmuş, Élteriş kagan'ın büyük oğlu olan, sonradan Bilge kağan olacak Mo-kü (Mo-ki-lien) 'Sağ şad' olmuştur. Mo-ch'o (yani Kagan kagan), oğlu Fu-kü'ye yine küçük kağanlığı giydirdi".¹

Bu durumdan É1-étmiş Yabgu'nun To-si-fu Yabgu ile aynı kişi olduğunu çok büyük bir ihtimalle saptayabiliriz.

Müteveffanın kardeşi de Yabgu unvanını taşıdı. Ancak bu unvanı 731'den önce alması mümkün değildir. 716 ile 731 yılları arasında Göktürk İmparatorluğu'nun seksen binlik ordusu Kül Tegin'in emri altındaydı. Kül Tegin'in Çince unvanı ise eski Hun İmparatorluğu zamanından da bilinen *Hsien wang* (yani 'saygıdeğer prens') idi.² Bunu Hsin T'ang-shu'nun 215b bölümünden öğreniyoruz. İki şad Kül Tegin'in yanında muavinlik vazifesini üstlendi. Bu durum *Kül Tegin* ile *Bilge Kagan* yazıtlarından belli olur.³

1 LMT I. 158, 163, 213, 218: "Er setzte wieder To-si-fu als linken Schad und den Sohn des Ku-to-lu, Muo-kü, als rechten Schad ein: alle beide befahlte je 20 000 Soldaten. Er machte sein Sohn Fu-kü zum Klein-Khagan; dieser stand im Rang über den beiden Schad, ..."

2 LMT I. 171, 223.

3 KT. D 27, BK D 22: *kül tégin birle eki sad birle ölü yitü qazgantım.*

Aynı kaynaktan *Kül Tegin* ve *Bilge Kağan* tarafından 716'da İmparatorluğun bütün ileri gelenlerin kılıçtan geçirildiğini de öğrenebiliriz. Ne var ki, Hsin T'ang-shu'nun Göktürkler'e adanmış iki bölümü (215a, 215b) bu olayları aynı şekilde anlatmaz. 215a'ya göre *Mo-ch'o*'nun oğlunun hemen hemen bütün ailesi öldürülmüş 215b'ye göre *Tonyukuk* hariç bütün memurlar (*shih-yung kuan*, yani yüksek rütbeli kişiler) yok edilmiş. Olayların böyle anlatılması her halde biraz abartmalıdır. *Kapgan kağan* zamanında önemli bir vazifede bulunmayan *To-si-fu* ailesinin herhalde korkacakları yoktu. *To-si-fu*'nun oğlu 732'e kadar ancak *Çor* olup, kabile reisliğinden terfi etmemiştir.

Yazıtın tarihi hakkında

Yazıtta tarih okunmaz. Clauson'un izahına göre yazıtın 12. satırında *qoñ yıl* okunmalıdır. Bu da 731 yılına tesadüf eder. Oysa yazıtın 10. ve 11. satırlarında *Tenğri Bilge Kagan*'ın ismi geçer. Clauson göre bu ifâdeyi "sacred Bilge Kagan" diye tercüme eder.

Söz konusu olan kagan bizim bildiğimiz *Bilge Kağan* olamaz. O kendi unvanını hiç böyle kullanmamıştır. *Bilge Kağan* ölünce onun varisi büyük oğlu *I-jan* olacaktı. Ama o da, çok kısa bir zamanda babasının izinde ebedî yolculuğuna çıktı. Kağanlık *Bilge Kağan*'ın küçük oğluna düştü.¹ Kendisi önce *Bilge Kutlug Kagan* unvanını kullandı, ve 740 yılında T'ang sülalesi tarafından ona *Teng-li*, yani *Tenğri Kagan* unvanı verildi.² Bu *Tenğri Kagan*'ın kağanlık yıllarına hiçbir koyun yılı (*qoñ yıl*) tesadüf etmez. Ve böylece hocam, S. G. Klyastorniy'in sorusuna da cevap verebilirim. Hocam, bana Szeged'te müteveffanın *Bilge Kagan*'ın oğlu olup, onun hayatta bulunduğu sırada canını kaybetmiş olduğunu sordular. Onun bu görüşünün bizim konumuzla direkt ilgisi yoktur.

Yazıtı ilk yayımlayan W. Radloff ile Talât Tekin'in rekonstrüksiyonuna göre onun tarihi *lüü yıl* yani ejderha yılı diye okumamı lâzım. Genç kağanın yeni ünvanını aldığı 740 yılı gerçekten de *lüü yıl* yani ejderha yılıydı. Böylece meseleyi halletmiş oluruz.

Sonuç olarak Ongin yazıtı *A-shih-na* ailesine mensup birisinin hatırasına 740 yılında dikilmiş olup Göktürk devrinin runik anıtlarının en sonuncusu olmalıdır.

1 LMT I. 179, 229.

2 LMT I. 179, 180, 229, 230.